

Factors Affecting Judicial Interpretations of Hardship ("Osro Haraj") in Marital Sexual Violence

Zahra Nemati*, Mohamad Farajihay**

Abstract

Introduction

One of the most prevalent forms of domestic violence is the sexual abuse in marriage. Empirical studies not only do not support the milder trauma to the victim in the case of marital rape in comparison to stranger rape, but also reveal that marital rape causes more severe and long-lasting trauma. Therefore, international documents have emphasized the need to protect women against domestic sexual violence. Nowadays, rape in marriage is criminalized in most countries; however, the marital rape is not explicitly criminalized in criminal law of Iran. Thus, the victims often file a petition for divorce, which is a difficult task, because Iranian women can merely apply for a divorce under very specific conditions. One such valid ground for divorce is the proof of hardship ("Osro Haraj"), meaning that the wife has to prove that she is suffering unbearable hardship and that continuing her marriage would put her health at risk. Since the law does not explicitly consider marital rape as an instance of hardship ("Osro Haraj"), judges' interpretations are varied. And due to the judges' discretionary interpretation of the law, there is no unified judicial procedure, and thus the victims often receive various and even conflicting verdicts in relatively similar cases. The

* Ph.D Student in Criminal Law & Criminology, Tarbiat Modares University,
z.nemati13641397@gmail.com

** Associate Professor, Faculty of law, Tarbiat Modares University (Corresponding Author),
farajihay@modares.ac.ir

Date received: 2022/11/03, Date of acceptance: 2023/01/30

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

present study seeks to identify the factors affecting the lack of judges' consensus on interpretations of the sexual hardship.

Methodology

In addition to library resources, three other methods were used for data collection: 1) In-depth and semi-structured interviews with 10 judges of family court and 10 lawyers (by using snowball sampling), and with 35 victims of domestic sexual violence (by using purposive sampling), 2) analysis of the content of 20 divorce cases, and 3) non-participant observation.

Results and Discussion

The study findings reveal three important factors that affect judges' interpretations in divorce cases on whether rape in marriage should be considered as an instance of hardship or not. These factors include the following:

I) Judicial Stereotypes

Judicial stereotyping is the practice of judges ascribing to an individual specific attributes, characteristics or roles on the sole basis of her or his membership of a particular social group (such as women). Judicial stereotyping is a common and pernicious barrier to justice, particularly for women victims and survivors of sexual violence. Such stereotyping causes judges to reach a view about cases based on preconceived beliefs, rather than relevant facts and actual enquiry. Although the interviewed victims and lawyers believed the relatively younger and more educated judges were less affected by gender stereotypes, still, family courts are not entirely free of such stereotypes.

The most common stereotypes that affect judges' interpretations of the instances of hardship in cases of sexual violence in marriage include:

A) Rape myths

Rape myths are prejudicial, stereotyped, and false beliefs about sexual assaults, rapists, and rape victims. The most Common rape myths regarding female victims include: 1) a woman should be able to avoid rape by fighting off the rapist, and that she has the responsibility to do so; 2) women commonly or routinely lie about rape; and 3) rapist is always a stranger to the victim; thus, the husband cannot be viewed as a rapist in the eyes of the law. The concept of the "Tamkin" (wife's obedience to her husband) in Islamic law often bolsters these stereotypes in the mind of the judges. Influenced by

this concept, judges often view the intercourse as the husband's right and the wife's duty.

B) Conservative views on the necessity of upholding marriage

The overemphasis on the policy of lowering the divorce rate have led judges not to recognize marital rape as an instance of hardship ("Osro Haraj"). Some of the interviewed judges openly supported a strict procedure for divorce.

C) "Good woman / Bad woman" dichotomy

The Madonna/whore dichotomy is a reflection on assumed gender relations in which women are stereotyped to fit into one of two categories in society, the Madonna or the whore. The stereotype of the Madonna is that of a woman who is nurturing and caring. She is considered the good woman fitting into the ideal of what is considered chaste by having limited sexual encounters. In contrast, the whore is considered to be promiscuous, and often lacking in the traits of a good woman. Influenced by this stereotype, some judges believe that women applicants of divorce (those who've refused to fulfill their Maternal and wifely duties) are dangerous for society. Accordingly, they believe that by being strict with women applicants of divorce (especially those who blatantly talk of sexual violence in court), they are, in fact, saving society from moral decay.

II) Absence of female judges

Since all divorce judgments are made by male judges, the women victims believe such proceedings can hardly be fair, because men cannot possibly sympathize with what they've gone through. Although it is required by law to have a female judge present at family courts, this regulation is followed only in a small number of courts. The absence of a female judge in the court contributes to the low success rate in divorce cases filed by women, since they feel like they cannot freely talk to male judge about sexual violence because of "haya" (chastity).

III) Waiving one's right to "Mahr"

In divorce cases filed on the basis of rape in marriage, judges often make a separation ruling only if the wife waives her right to the "Mahr" (some money paid to the bride by the groom in Islamic marriage). They believe that this proves the wife's claim and that she's, in fact, a victim of marital rape. In all likelihood, women who refuse to waive their right to "Mahr" will fail to get a divorce.

Conclusion

The judicial system in Iran refuses to recognize the sexual violence in marriage as an instance of hardship ("Osro Haraj"). Gender stereotypes influence juridical interpretations of hardship, and policy of reducing the divorce rate bolster these stereotypes. The absence of female judges in family courts leaves no room for the concept of hardship to be viewed from a woman's perspective. In addition, there's considerable pressure on women who file divorce cases on the basis of marital rape to waive their right to "Mahr" as a proof of unbearable hardship.

In addition to breaking social taboos on sexual issue, overcoming the aforementioned challenges would require amending the law (given explicit recognition to marital rape as an instance of Osro-Haraj), teaching judges to abandon outdated stereotypes, ensuring the presence of female advisors at family courts for giving the judges some advice, and recognizing women's right to "Mahr" regardless of requesting for divorce.

Keywords: Female Judge, Judicial Interpretation, Marital Sexual Violence, Osro-Haraj, Stereotype.

Bibliography

- Asadzadeh, Ahmad; Mirani, Nina; Ghazi Khani, Farugh; Ismail Toreari, Najmeh; Hanardoost, Atiyeh (2016). Investigating the role of employment and education on the economic growth of Iran. *Women in development and politics*, 15(3): 359-381.
- Ajili, Abdulazim and Danaei, Mitra (2005). A review of participation bottlenecks in rural women's cooperatives in Iran. *Scientific Monthly - social, Economical Jihad*, No.25: 57-48.
- Abbott Pamela; Wallace, Keller (2001). *community knowing Women*, Translation Special Najm Iraqi, Tehran.
- Ishaq Hosseini, Seyyed Ahmad (2003). A collection of women's articles; Participation and planning for sustainable development, (Tehran: Olive Leaf): 185-190.
- Alwani Mehdi And Zargami Man, Mezhgan (2001) *Naqsh Women At development*, Magazine measure, No.113.
- Bahmani, Leila; Kafi, Majid; Delavar, Maryam Sadat (2015). Women's cultural capital and power distribution structure in the family (case study: Shiraz city), *Women in Development and Politics*, 4(1): 105-124
- Bagheri, Shahla; Shah Moradi Zavareh, Razieh Sadat (2016). Investigating the lived experience of women's presence in men's jobs, a case study of women firefighters and women taxi drivers in Tehran, *Women's Research Journal*, 7(2): 44-19

- Taftani Eskoui, Seyed Ali; Babazadeh, Mahmoud; Tabgchi Akbari, Laleh (2016). Women and Family Studies, No. 36: 29-44
- Panahi, Hossein; Salmani, Behzad; Ali Imran, Seyed Ali, (2015). The impact of gender inequality in education on Iran's economic growth, Economic Sociology and Development, 5(1): 43-61
- Taj Mazinani, Ali Akbar; Ebrahimi, Maryam (1400). gender analysis of education policy making in post-revolutionary Iran, Women's Research Journal, 12(4): 41-72
- Jalilian, Sara; Saadi, Heshmat Elah (2016). Empowering women in economic decision-making of rural households (case study: villages of West Islamabad city), Regional Planning, No.21: 129-142
- Hajjani, Hadi (1385). Investigating the employment of women during marriage, Tehran: Behnami.
- Moidfar Saeed (2005). review Relation Feeling Inequality your gender And motivation social movement At girls University student, Studies Social - psychological cognitive Women (studies women), 3(7): 51-75
- Razmi, Mohammad Javad; Hajbi, Elnaz (2015). the effect of women's higher education on the economic growth of selected APEC member countries and North Africa, economic modeling research, No.24: 175-200
- Razavi Al-Hashem, Behzad (2008). analysis of the position of women's participation in the development process Political-Social Islamic Revolution of Iran, Monthly Book of Social Sciences, No.21: 60-73
- Zarean, Mansoura; Zarei, Masouma; Hanardoost, Atieh (2017). Women in Development and Politics, 16(2): 319-338
- Zahid Zahidani, Seyed Saeed (2017). review of the book "Civil Society and Democracy in the Middle East", Critical Research Journal of Humanities Texts and Programs, No.64: 157-180
- Sarukhani, Baqir (1991). Sociology Family, Soroush Tehran.
- Segalen, Martin (1380). Historical Sociology of the Family, Tehran, ranslated by Hamid Ilyasi, published by the Center
- Samavati, Zahra; Sotuti, Jaafar; Zarang, Mohammad (2015). an analysis of the position of women and family in development programs in the official documents of the regime, Iran Social Development Studies, 8th year, No.2: 49-68
- Sadeghi, Masoud And Emadzadeh, Mustafa (2004). analytical On Agents Economical effective At employment Iranian women. Magazine Research women, 2(1): 5-22.
- Safiri, Khadija (2003). Women's employment in the development of job satisfaction and types of jobs, a collection of women's articles; Participation and planning for sustainable development, (Tehran: Olive Leaf): 167-168.
- Sharifi, Amid; Asadi, Ali (2009). Entrepreneurship of academic women, Women's Research Journal, 1(1): 106-73

- Tayibinia, Mehri; Rahmani, Jabbar (2015). Innovative motivations of women's identity transformations in higher education, *Iran Cultural Research*, No.34: 121-129
- Abbaszadeh, Saeeda (2014). A comparative study of the country's five development programs, regarding the achievement of gender justice with an emphasis on the status of women's higher education in Iran and its comparison with the global situation, *Women's Research Journal*, 6(1): 97-130
- Alavizadeh, Seyed Amir Mohammad; Shams Aldini, Ali; Hosseini, Fatemeh (2015). *Xenojameeh*, 7(4): 195-218
- Alizadeh, Marjan (2010). Role employment Women At Development, *Quarterly Scientific research Female And Culture*, 2(1): 49-45
- great Al-Dini, dynamic; Muhammad Reza Razavi (2006). Condition participation And employment Women, *Social Welfare Quarterly*, No.12.
- Ghaffari, Gholamreza (2005). Women and Social Development, *Journal of Women's Law*, Jihad University Publications, Teacher Training Unit, Tehran.
- Atarkar Roshan, Sadiqeh; Noorian, Maryam; Shirin Bakhsh, Shams Elah, (2016). The impact of government social spending on the economic development of women in Asian countries, *Women's Social and Psychological Studies*, No.47: 37-59
- Azizabadi Farahani, Zahra; Vadih, Sasan; Hazrati Soumeh, Zahra (2017). Sociological study of urban planning with women's approach to formulate sustainable development model in Tehran, *Social Science Studies*, 15(59): 96-110
- Farastkhah, Maqsood (2013). "Women, higher education and labor market", *Quarterly Women in Development and Politics*, 2(1): 163-147.
- Faizpour, Mohammad Ali; Salehi Firouzabadi, Golsa (2013). Studying the level of labor market development by gender in Iran, *Women's Research Journal*, 5(2): 109-89
- Gudari, Hossein; (2014). the ups and downs of women's employment in Iran and its difference with global trends, *Social Development*, 9(3): 29-52
- Kardavani, Rahela; Taj Mazinani, Ali Akbar; Mirkhani, Ezzat al-Sadat; Sajjadi, Seyed Mehdi (2016.) Explaining political patterns and policy developments in the field of " motherhood employment " *Women's Research Journal*, 8(4): 64-37
- Expert, Majid (1997). study employment Women From point of view Society knowing Work And Job, college literature And Science human University Isfahan و No.9
- Karimi, Zahra; Jehantigh, Elham; Ebrahimi Porfaez, Sahand (2015). *Women's Journal Research* 7(1): 155-178
- Karimi Patanlar, Saeed; Gilak Hakimabadi, Mohammad Taghi (2016). Financial corruption and women's employment in selected countries, *Women's Research Journal*, 8(4): 65-81
- Kolai Goddess, Hafezian Mohammad Hossein, (2015). Role Women At Development countries islamic Female At Development And Politics (research Women), 4(1-2): 33-60

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهره نعمتی و محمد فرجیها) ۱۹۳

- Gravand, Jamshid (2003). Women, employment development, Nasim Saba, Report of Women's Studies and Research Center: 15
- Office report Affairs Women At institution Presidency Republic, 1975
- Report of Iran Statistics Center, Workforce Census Plan, 2015
- Gender and Development in the Middle East and North Africa Report, 2004
- Mohammadi, Shirin; Rostam Beik-Tafarshi, Atusa (2019). Representation of women in the discourse of activists' rights in Iran, Women's Journal, 11(3): 165-191
- Mahdavi, M. p. Hashemi, K (2010). review Sociological the effect education Women On connections human in the family Research journal of science social. 4(4): 55-81.
- Mahdavi, Mohammad Sadegh; Vakil bin, Sara (2014). review the effect Development Women's culture on family functions, studies Development social Iran, 7(2): 73-84
- Mirzaei, Hossein (2004). factors effective On participation Economical Women Iran With Use From Model Regression Data Hi Panel, article 6, period 2, number 1
- Majeedhi, Maryam; Sajadi, Seyed Nasrallah; Rajabi, Hossein; Jalali Farahani, Majid (2016). Factors affecting the managerial progress of women in sports in Iran, Strategic Studies of Sports and Youth, No.35: 155-178
- Malekzadeh, Fahima (2016). the role of women's employment in the development of society with an approach to Imam Khomeini's perspective, Metin Research Journal, No.72: 149-173
- Nowruz, Laden (2003). The effect of higher education on participation rate and labor supply among women, Tehran, Higher Education Research and Planning Institute, first edition.
- Nikomghaddam, Masoud; Qolizadeh, Amirabad, Muhaddeh; Khoshnoudi, Abdullah (2017). Investigating the impact of women's empowerment on the development of democracy. Women in development and politics. 16(4): 621-640
- Waters Marie Alice (2004). feminism And Movement marxist Translation Masoud Saberi, Tehran: Talayeh inquisitive
- Wilford, Rick, (1999). "An introduction to political ideologies", translated by M. Quaid, quoted from reference bulletin (4) Feminism, Management of Islamic Studies, Center for International Cultural Studies, Tehran: Al-Hadi International Publications
- Hashemi, Syed Ahmad (2008). Women-centered article on sustainable development of society, www.Dr-Hashemi.com
- Heyer, David, M. (2001). Society And population (Introduction On Sociology Jamit) Translation: Yaqoob frootan, Publications University Mazandaran

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های خشونت جنسی زناشویی

زهرا نعمتی*

محمد فرجیها**

چکیده

یکی از شایع‌ترین خشونت‌ها علیه زنان، خشونت‌های جنسی ارتكابی از سوی شوهر است. از آنجا که قانون، بزه‌دیدگی جنسی را صراحتاً به‌عنوان یکی از موجبات درخواست طلاق از سوی زوجه مورد شناسایی قرار نداده است، زنان بزه‌دیده، دادخواست خود را تحت لوای موجب قانونی «عسر و حرج»، تقدیم دادگاه می‌نمایند. اما چون قانون‌گذار، تعیین مصادیق عسر و حرج را به تفسیرهای قضایی واگذار کرده است، درباره شمول عنوان عسر و حرج بر خشونت‌های جنسی میان قضات اتفاق نظر وجود ندارد. لذا، پرسش پژوهش آن است که در پرونده‌های طلاق به علت خشونت جنسی، قضات چه تفسیری از مفهوم «عسر و حرج» دارند؟ روش پژوهش، کیفی است و به‌منظور جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز برای پاسخ به پرسش پژوهش، از روش مصاحبه عمیق با ۱۰ قاضی، ۱۰ وکیل و ۳۰ بزه‌دیده، تحلیل محتوای ۲۰ دادنامه و مشاهده غیرمشارکتی (حضور در جلسات دادرسی)، استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که تفسیرهای قضایی تحت تأثیر عواملی نظیر کلیشه‌های قضایی، سیاست‌های کاهش طلاق، فضای مردانه دادگاه‌های خانواده و اکراه زنان در بذل مهریه، از به رسمیت شناختن خشونت‌های جنسی زناشویی به‌عنوان مصداقی از عسر و حرج طفره می‌روند. از همین رو،

* دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، z.nemati13641397@gmail.com

** دانشیار دانشکده حقوق، دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)، farajihay@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۰

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

حمایت از بزهدیدگان این خشونت‌ها، علاوه بر بازنگری در قوانین مربوط به موجبات طلاق، نیازمند حضور پررنگ‌تر قضات مشاور زن در محاکم خانواده می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: تفسیر قضایی، خشونت جنسی زناشویی، عسر و حرج، کلیشه قضایی، قاضی زن.

۱. مقدمه

خشونت خانگی (Domestic Violence)، در ساده‌ترین تعریف، عبارت است از هرگونه رفتار آزارگرانه که با هدف ایجاد یا حفظ سلطه و کنترل، از سوی یکی از اعضای خانواده علیه عضو دیگر ارتکاب می‌یابد (Ali Jackson, 2007:1). در میان خشونت‌های خانگی، خشونت‌های جنسی زناشویی، به علت ماهیت پوشیده روابط جنسی میان زوجین، بیش از سایر خشونت‌ها مورد غفلت واقع می‌شوند. خشونت جنسی زناشویی را به هرگونه رفتار جنسی یا شروع به آن، در غیاب رضایت همسر^۱ یا در نتیجه به کار بردن نوعی از اجبار (فیزیکی/غیرفیزیکی)، تعریف کرده‌اند (Breiding, 2015:11). منظور از اجبار فیزیکی، کتک‌زدن و انجام رفتارهایی از قبیل هل دادن، سیلی زدن، لگدزدن، گازگرفتن، کشیدن مو و نظایر آن، و مراد از اجبار غیرفیزیکی، اعمال فشار روانی در قالب تهدید به ایراد صدمات بدنی، افشای اسرار، پایان دادن به رابطه، ممنوعیت از اشتغال یا داشتن گذرنامه، محرومیت از امتیازات مالی و مانند آن است. با این اوصاف، خشونت‌های جنسی زناشویی را می‌توان در چهار دسته جای داد:

(۱) «تجاوزات جنسی» (Sexual Assault): رفتارهای دخولی (واژینالی/مقعدی/دهانی) همراه با خشونت‌های فیزیکی؛ (۲) «اجبارهای جنسی» (Sexual Coercion): رفتارهای دخولی همراه با تهدیدهای روانی؛ (۳) «تماس‌های جنسی ناخواسته» (Unwanted Sexual Contact): رفتارهای غیردخولی همراه با خشونت‌های فیزیکی؛ (۴) «سوءاستفاده‌های جنسی» (Sexual Abuse): رفتارهای غیردخولی همراه با تهدیدهای روانی (Bagwell-Gray, 2015:4).

بزهدیدگان مصاحبه‌شونده در این پژوهش، خشونت‌های جنسی غیردخولی را به شکل بوسه‌های جنسی سادیسمی، لمس اندام‌های جنسی بدون رضایت، افترا و توهین جنسی، اجبار به تماشای فیلم‌های پورن، اجبار به انجام رفتارهای غیرانسانی (مانند پارس کردن) یا ایفای نقش برده حین رابطه زناشویی، محرومیت از رابطه جنسی، حضور اشخاص خیالی در رابطه زناشویی و دریافت پیشنهاد تن‌فروشی و یا روابط جنسی ضربداری یا گروهی از سوی شوهر، تجربه کرده بودند.

خشونت‌های جنسی زناشویی، زنان را در معرض آسیب‌های جسمانی و روانی متعددی قرار می‌دهند که آثار آنها می‌توانند تا مدت‌های مدید پس از توقف خشونت نیز ادامه یابند (Nef, 2017: 5). تحقیقات بالینی، نه تنها از خفیف‌تر بودن آسیب‌های ناشی از خشونت‌گری جنسی شوهر در مقایسه با بیگانه پشتیبانی نمی‌کنند، بلکه نشان داده‌اند که خشونت‌های جنسی زناشویی، به علت ماهیت تکرارشونده آنها، در نتیجه دسترسی آسان‌تر مرتکب به قربانی، ترومای شدیدتر و پایدارتری ایجاد می‌نمایند (Kilpatrick, 1988: 341). بر همین اساس، اسناد بین‌المللی بر لزوم حمایت از زنان در برابر خشونت‌های جنسی زناشویی تأکید دارند. ماده ۲ «اعلامیه منع خشونت علیه زنان»، تجاوز زناشویی (Marital Rape) را مصداقی از خشونت علیه زنان معرفی کرده است و کتابچه راهنمای سازمان ملل متحد با عنوان «قانون‌گذاری درباره خشونت علیه زنان» نیز مقرر می‌دارد که رابطه زوجیت نباید به مثابه عاملی برای توجیه خشونت جنسی مورد پذیرش قرار گیرد.

در راستای متابعت از اسناد فوق، امروزه بسیاری از کشورها در جرم‌انگاری خشونت‌های جنسی زناشویی هم‌داستان شده‌اند؛ اما حقوق کیفری ما همچنان از خلأهای بسیاری در این حوزه رنج می‌برد. در محاکم کیفری ایران، بزه‌دیدگی ناشی از خشونت‌های جنسی زناشویی، یا اساساً به علت فقدان عنوان مجرمانه مستقل به رسمیت شناخته نمی‌شود یا به خاطر عدم کفایت ادله در نتیجه وقوع خشونت در حریم خصوصی زوجین، با قرار منع تعقیب مواجه می‌گردد (بابازاده و آذری، ۱۳۹۸: ۲۶۱).

لذا با تداوم خشونت‌های جنسی، بزه‌دیدگان، چاره را در جدایی و ترک زندگی مشترک می‌یابند. آنها با سرخوردگی از محاکم کیفری که در پایان‌دادن به خشونت، ناتوان عمل کرده‌اند، با سودای دریافت حکم طلاق، راهی محاکم خانواده می‌شوند و البته، موانع دیگری پیش روی خود می‌یابند. بیشتر این موانع، از نابرابری حقوق زنان و مردان در زمینه حق طلاق و عدم صراحت قانون در بیان موجبات طلاق به درخواست زوجه، سرچشمه می‌گیرد.

در حقوق ایران، زوج می‌تواند با رعایت تشریفات قانونی، همسر خود را طلاق دهد؛ بدون آنکه نیاز به اثبات موجب یا موجبات خاصی باشد. لیکن، پذیرش درخواست طلاق از طرف زوجه، منوط به اثبات یکی از موجبات قانونی طلاق است. به موجب تبصره ماده ۱۱۳۳ قانون مدنی، زن می‌تواند با وجود شرایط مقرر در مواد ۱۱۱۹، ۱۱۲۹ و ۱۱۳۰ این قانون، از دادگاه تقاضای طلاق نماید. ماده ۱۱۱۹ به تخلف زوج از شرایط ضمن عقد و ماده ۱۱۲۹ به عجز شوهر از پرداخت نفقه اشاره دارند؛ بنابراین، از میان موجبات قانونی طلاق به درخواست

زوجه، تنها موجبی که می‌تواند خشونت جنسی زناشویی را تحت لوای خود بگیرد، عسر و حرج مندرج در ماده ۱۱۳۰ می‌باشد.^۲

صدر تبصره الحاقی به ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی، عسر و حرج را به «وضعیتی که ادامه زندگی را برای زوجه مشقت‌بار ساخته و تحمل آن دشوار باشد»، تعریف کرده و بند چهارم آن نیز «ضرب و شتم یا هرگونه سوءرفتار مستمر زوج را که عرفاً با توجه به وضعیت زوجه قابل تحمل نباشد»، به عنوان یکی از مصادیق عسر و حرج معرفی نموده است. ذیل تبصره مذکور نیز با یادآوری اینکه «موارد مندرج در این ماده مانع از آن نیست که دادگاه در سایر مواردی که عسر و حرج زن در دادگاه احراز شود، حکم طلاق صادر نماید»، فرصتی را برای به رسمیت شناختن خشونت‌های جنسی زناشویی فراهم آورده است (بابازاده، ۱۳۹۶: ۵۵). همچنین، ماده ۱۱۰۳ قانون مدنی، «معاشرت به معروف»^۳ را تکلیف زوجین در قبال یکدیگر دانسته و روشن است که برقراری روابط جنسی سالم و متعارف و رضامندی زوجین از رابطه جنسی، لازمه معاشرت به معروف می‌باشد (نوبهار و حسینی، ۱۳۹۷: ۸۵).

بنابراین، در اینکه خشونت‌ورزی جنسی شوهر، به علت قرار نگرفتن در دایره معاشرت به معروف، مصداقی از عسر و حرج به شمار رود، تردیدی نیست؛ اما در عمل، وفاقی بر سر پذیرش این موضوع میان قضات محاکم خانواده وجود ندارد. در حقیقت، عام بودن صدر ماده ۱۱۳۰ و تمثیلی بودن مصادیق مذکور در تبصره آن، اگرچه یک مزیت مهم محسوب می‌شود، اما موجب سلیقه‌ای شدن کاربرد آن شده است (اسدی، ۱۳۸۳: ۹).

نهایتاً، تلاش برای یافتن پاسخ این پرسش که چرا در پرونده‌های درخواست طلاق به علت خشونت جنسی، نتیجه پرونده غیر قابل پیش‌بینی است و بزه‌دیدگان دارای شرایط نسبتاً مشابه، با دریافت آرای کاملاً متفاوت، محاکم خانواده را ترک می‌نمایند، نگارندگان را به انجام این پژوهش رهنمون ساخته است. در حقیقت، هدف از انجام پژوهش، فهم چرایی این اختلاف نظر میان قضات بوده است. همچنین، اگرچه تاکنون در باب عوامل مؤثر بر نحوه رسیدگی و صدور حکم در پرونده‌های تجاوز، پژوهش‌هایی انجام شده است که از تازه‌ترین و معتبرترین آنها می‌توان به پژوهش‌های میرمجیدی (۱۳۹۸)^۴ و (۱۳۹۹)^۵ اشاره نمود، ادبیات حوزه خشونت‌گری جنسی در بستر ازدواج، دست‌کم از حیث مطالعات میدانی و مبتنی بر مشاهده و مصاحبه، نحیف باقی مانده و تنها پژوهش انجام‌شده در این حوزه، پایان‌نامه بابازاده (۱۳۹۶) است. لذا، نوآوری این پژوهش از آن روست که کوشیده ضمن بهره‌گیری از ادبیات عام موجود در عرصه تجاوز و خشونت جنسی و تلفیق آن با اقتضائات خاص خشونت‌گری

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهرانعمتی و محمد فرجیها) ۱۹۹

جنسی از سوی شوهر، از رهگذر تجربه زیسته زنان خشونت‌دیده، دیدگاه قضات محاکم خانواده و تحلیل محتوای آرای قضایی، شمایی کلی از عوامل تأثیرگذار بر تفسیرهای قضایی از مفهوم عسر و حرج در پرونده‌های طلاق به درخواست زوجه ارائه دهد.

این پژوهش برای پاسخ به این پرسش که «در پرونده‌های طلاق به علت خشونت جنسی، قضات چه تفسیری از مفهوم عسر و حرج دارند و چه عواملی بر این تفسیرها تأثیر می‌گذارند؟»، از روش مطالعه کیفی به شیوه نمونه‌پژوهی استفاده کرده است. بخشی از داده‌های مورد نیاز برای پاسخ به پرسش پژوهش، از طریق مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختارمند با ۱۰ قاضی دادگاه خانواده و ۱۰ وکیل دادگستری (متخصص در دعاوی خانوادگی) به روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی و ۳۰ بزه‌دیده خشونت جنسی زناشویی مراجعه‌کننده به محاکم خانواده تهران به روش نمونه‌گیری هدفمند، در فاصله دی‌ماه ۱۳۹۸ تا خردادماه ۱۳۹۹ گردآوری شده است. بخشی دیگر از داده‌ها نیز ماحصل تحلیل محتوای ۲۰ دادنامه (صادر شده در پرونده‌های طلاق به درخواست زوجه و الزام به تمکین) و مشاهده غیرمشارکتی از طریق حضور در ۱۵ جلسه رسیدگی در محاکم خانواده شهر تهران است.

شمای کلی روش‌های گردآوری داده

تعداد	سمت/موضوع	روش گردآوری داده
۱۰	قضات محاکم خانواده	مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختارمند
۱۰	وکلا دادگستری	
۳۰	زنان بزه‌دیده	
۱۴	طلاق به درخواست زوجه	دادنامه‌های صادره از محاکم خانواده
۶	الزام زوجه به تمکین	
۱۵	طلاق طلاق به درخواست زوجه	مشاهده غیرمشارکتی (حضور در جلسات دادرسی)

پس از گردآوری اطلاعات از منابع فوق، داده‌های به‌دست‌آمده به دقت کدگذاری شدند و از دل کدهای مشترک، مقوله‌ها مورد استخراج قرار گرفتند. در نهایت، با پالایش مقوله‌های مستخرج از کدگذاری‌ها، سه مبحث اصلی برای پاسخ به پرسش پژوهش مورد شناسایی قرار گرفت. از همین رو، یافته‌های پژوهش در سه بخش سامان داده شده‌اند که هر بخش به تشریح یکی از عوامل مؤثر بر تفسیرهای قضایی از مفهوم عسر و حرج در پرونده‌های خشونت جنسی زناشویی اختصاص دارد.

۲. تفسیر عسر و حرج در پرتو کلیشه‌های قضایی

یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر اعمال سلیقه در تفسیرهای قضایی از قانون، از جمله تفسیر مفهوم عسر و حرج و تعیین مصادیق آن، حاکمیت کلیشه‌های ذهنی است. «کلیشه» (Stereotype) عبارت است از دیدگاه یا پیش‌تصوری درباره خصوصیات و ویژگی‌هایی که یک گروه از افراد باید داشته باشند یا نقش‌هایی که ایفای آنها از اعضای یک گروه اجتماعی انتظار می‌رود (Cusack, 2013: 127). با این تعریف، کلیشه‌های قضایی به دیدگاه‌ها و پیش‌تصورات رایج در میان قضات اطلاق می‌شوند که خودآگاه یا ناآگاهانه بر تصمیمات قضایی آنها تأثیر می‌گذارند. چنین کلیشه‌هایی سبب می‌شوند که قضات، به جای تحقیق در مورد واقعیت‌ها، براساس باورهای از پیش تعیین شده، در مورد پرونده‌ها اظهارنظر و تصمیم‌گیری نمایند (Cusack, 2014: ii). به گفته ناوی پیلای (Navi Pillay)، کمسیر اسبق حقوق بشر سازمان ملل متحد، حاکمیت کلیشه‌های قضایی، یک مانع متداول و مهلک در برابر اجرای عدالت به‌ویژه در قبال زنان قربانی خشونت است؛ چراکه این کلیشه‌ها می‌توانند درک قضات از واقعیت‌ها را تحریف کنند، بر دیدگاه آنها درباره قربانی تأثیر بگذارند و اعتبار شاهد را مخدوش سازند. به همین دلیل، از نظر وی، زدودن کلیشه‌های ذهنی از چهره دستگاه قضا، گامی اساسی در راستای تأمین برابری و عدالت برای زنان قربانی خشونت به شمار می‌رود (Pillay, 2014: 1).

اگرچه به‌زعم بزه‌دیدگان و وکلای مصاحبه‌شونده، قضات جوان‌تر و دارای تحصیلات عالی غیرحوزوی، کمتر تحت تأثیر کلیشه‌های قضایی به‌ویژه کلیشه‌های جنسیتی قرار دارند، در مجموع، رسیدگی به دعاوی در فضای مردانه محاکم خانواده، فارغ از این کلیشه‌ها نیست. بر پایه مصاحبه‌ها و مشاهده‌های انجام‌شده، رایج‌ترین کلیشه‌های قضایی تأثیرگذار بر تفسیرهای قضایی از مفهوم عسر و حرج در پرونده‌های خشونت جنسی زناشویی، به شرح زیر مورد شناسایی قرار گرفتند:

۱.۲ کلیشه‌های قضایی درباره خشونت جنسی

یکی از شناخته‌شده‌ترین کلیشه‌ها درباره خشونت‌های جنسی، «افسانه تجاوز» (Myth Rape) نام دارد. مراد از افسانه تجاوز، باورهای کهن و نادرستی درباره خشونت جنسی است که اگرچه مطالعات تجربی، بی‌اعتباری آنها را ثابت نموده، همچنان رگه‌هایی از اعتقاد به آنها در نگرش

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهرای نعمتی و محمد فرجیها) ۲۰۱

عامه مردم و قضات مشاهده می‌شود. کارکرد این کلیشه، انکار بزه‌دیدگی جنسی زنان و توجیه ارتکاب خشونت جنسی از سوی مردان است (Lonsway & Fitzgerald, 1994:133). رایج‌ترین باورهای تشکیل‌دهنده افسانه تجاوز عبارت‌اند از: ۱) شوهر در برابر همسر قانونی خود متجاوز شناخته نمی‌شود؛ ۲) خشونت‌های جنسی، در تاریکی شب در کوچه پس‌کوچه‌های پایین شهر و توسط منحرفان جنسی یا بیماران روانی ارتکاب می‌یابند؛ ۳) زنان از رابطه جنسی که بر حسب تجاوز می‌خورد، لذت می‌برند؛ ۴) قربانیان خشونت‌های جنسی، زنان نانچیب و غیرعیفی هستند که خود در واقعه‌ای که برایشان رخ داده، مقصر بوده‌اند و با ظاهر و رفتار اغواگرانه، مردان را به سوی فعالیت‌های جنسی علیه خود فراخوانده‌اند؛ ۵) زنان درباره بزه‌دیدگی جنسی خود دروغ می‌گویند (Edwards, 2011:762).

در میان اظهارات قضات مصاحبه‌شونده، ردّ پایی از این باورهای کلیشه‌ای به چشم می‌خورد. برای نمونه، قاضی شماره (۱)، میان‌سال با بیش از ۲۰ سال سابقه کار قضایی، دیدگاه خود درباره تجاوز زناشویی را این‌گونه را شرح داده است: «مگه میشه شوهر رو متجاوز دونست؟! خب ازدواج کرده که تمتع جنسی بیره. ... نمیشه که زن توی خونه لباس باز بپوشه، آرایش کنه، به خودش برسه، بعد به شوهرش بگه نه، امشب حوصله شو ندارم؛ خودش کارت دعوت فرستاده. ... بیشتر لذت یه رابطه جنسی مال زنه، زنهایی که میان این ادعاها رو میکنن، معمولاً دروغ میگن».

از نظر تاریخی، در حقوق غرب، باور به اینکه شوهر را نمی‌توان به اتهام ارتکاب خشونت جنسی علیه همسر قانونی‌اش مورد مؤاخذه قرار داد، به بیانیه متیو هیل (Matthew Hale)، رئیس مجلس اعیان انگلستان در قرن هفدهم میلادی، بازمی‌گردد. او در یکی از احکام خود چنین اظهارنظر کرد: «یک زن، به موجب قرارداد ازدواج، با واگذاری جسم خود به شوهرش، به رابطه جنسی با او رضایت می‌دهد؛ او نمی‌تواند این رضایت را پس بگیرد و حق ندارد تقاضای جنسی شوهرش را رد کند» (Susila, 2015:321). هیل، ازدواج را مجوز تجاوز می‌دانست و تا مدت‌ها بیانیه او سرمشق قضات در صدور احکام مربوط به تجاوز بود. تا اینکه، با قدرت گرفتن جنبش‌های فمینیستی از دهه ۱۹۶۰، مسئله خودمختاری زنان در همه ابعاد روحی و جسمی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های زنان در غرب مورد توجه قرار گرفت؛ به طوری که امروزه شاهد جرم‌انگاری خشونت‌های جنسی در روابط میان زوجین در بسیاری از کشورهای غربی هستیم (فرجیها و همکاران، ۱۳۹۸:۴۸).

البته، همان‌گونه که رایان (Ryan) خاطر نشان ساخته، غیرمنطقی است که از رضایت زن به ازدواج چنین نتیجه بگیریم که او می‌پذیرد تا هر زمان که شوهرش اراده کند و به هر شیوه‌ای که او بخواهد، خود را در اختیار وی قرار دهد. از طریق ازدواج، زن فقط نشان می‌دهد که به طور معمول به رابطه جنسی با یک مرد خاص (شوهر) رضایت دارد و البته، این منافاتی ندارد با اینکه در برخی زمان‌ها و در قبال برخی رفتارها، صراحتاً مخالفت خود را اعلام نماید (Ryan, 1995:955).

در حقوق ایران که داعیه‌ابتنا بر شرع را دارد، این کلیشه قضایی که شوهر را نمی‌توان به اتهام تجاوز به همسر قانونی خود مورد بازخواست قرار داد، می‌توان بازتاب سوءبرداشت‌های رایج از مفهوم «تمکین خاص» دانست. حقوق‌دانان در تعریف تمکین خاص گفته‌اند، تمکین به معنی خاص، آن است که زن نزدیکی جنسی با شوهر را بپذیرد و جز در مواردی که مانع موجهی داشته باشد، از برقراری رابطه جنسی با او سر باز نزند (صفایی، ۱۳۸۳:۱۲۷). فقهای امامیه، تمکین خاص را تأمین نیازهای جنسی شوهر و متابعت از او در امور زناشویی دانسته‌اند و حتی گفته شده که تمکین کامل عبارت است از واگذار کردن نفس به شوهر برای بهره‌برداری جنسی بدون تقید به زمان و مکان؛ به طوری که اگر زن، تمتع جنسی شوهر از خود را به زمان و مکان دیگری واگذار نماید، تمکین حاصل نشده است (محقق حلی، ۱۴۰۸:۲۹۱).

این در حالی است که فارغ از توصیه‌های شرعی بر معاشرت به معروف، تمتع جنسی شوهر از همسر به نحوی که برای زن، از نظر جسمانی یا روانی، آزارگرانه یا ناخوشایند باشد، با عموماً قواعد فقهی «لاضرر» و «لاحرج» همخوانی ندارد. همچنین است برقراری رابطه جنسی با همسر در زمان، مکان یا شرایطی که مورد موافقت زن نیست (مانند اقدام به نزدیکی با همسر در خودرو در خیابان) و از این حیث موجبات تکدر خاطر وی را فراهم می‌آورد. نزدیکی با همسر در زمان حیض، نفاس یا بیماری، وطی در دُبر، جنون مقاربت (پُرکاری جنسی)، انحرافات جنسی، تمایل به دیگرآزاری (سادیسزم) و... فقط نمونه‌هایی از برخورد خواسته‌های جنسی شوهر با قواعد فقهی مذکور به شمار می‌روند.

اظهارات بزه‌دیدگان مصاحبه‌شونده بیانگر آسیب‌های جسمانی و روانی متعددی است که در نتیجه سوءرفتار جنسی شوهر متحمل شده‌اند. درد، پارگی، کیودی و عفونت ناحیه تناسلی، ابتلا به بیماری مقاربتی، بارداری ناخواسته، سقط جنین، اختلالات قاعدگی (آمنوره)، خونریزی رحم، اختلال در عملکرد جنسی و باروری، شقاق مقعد، همروئید و بی‌اختیاری مدفوع، تنها بخشی از آسیب‌های جسمانی است که بزه‌دیدگان آنها را گزارش داده‌اند. هم‌چنین،

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهره نعمتی و محمد فرجیها) ۲۰۳

بزه‌دیدگان، از ابتلا به افسردگی، اختلال استرس پس از سانحه، اضطراب فراگیر، اختلالات خواب و ترس از جنس مخالف یا ازدواج مجدد، به عنوان بخشی از صدمات روانی ناشی از خشونت‌گری جنسی شوهر یاد کرده‌اند.

با اینکه تحقق ضرر جسمانی یا دست‌کم آزار روانی در نتیجه عدم رضایت، در خشونت‌های جنسی زناشویی محرز است و علی‌رغم حاکمیت قواعد لاضرر و لاجرح بر احکام تکلیفی از جمله تمکین، رویه قضایی معمولاً از پذیرش خشونت‌دیدگی جنسی زوجه به عنوان مصداقی از عسر و حرج طفره می‌رود. در نتیجه این طفره قضایی، بزه‌دیده نه تنها با شکست در دعوی طلاق، مجبور به ماندن در یک رابطه خشونت‌آمیز می‌شود، بلکه در صورت مقاومت در برابر خشونت، با دریافت برچسب ناشزه، از امتیازات قانونی مانند نفقه محروم می‌گردد.

در نگاه برخی قضات، زن با پذیرش ازدواج با یک مرد، به پذیرش هر نوع خواسته جنسی وی رضایت داده است؛ لذا مادامی که رابطه زناشویی منجر به آسیب جسمانی بسیار شدید نگردد، تصور عسر و حرج برای زوجه منتفی است. برای نمونه، قاضی شماره (۹)، میان‌سال، دارای تحصیلات حوزوی و سابقه بیش از ده سال ریاست یکی از شعب دادگاه خانواده در تهران، درباره خشونت‌های جنسی زناشویی و آسیب‌های ناشی از آن گفته است: «بعضی آسیب‌ها نتیجه طبیعی آمیزش؛ نباید زیاد بزرگشون کرد و به خاطرش به زن اجازه داد پا شه بیاد دادگاه. ... تا وقتی به زن آسیب جسمی شدید وارد نشده، نباید کنجکاو کنیم توی رختخوابشون چی میگذره، حریم خصوصی خودشونه ... حدیث داریم که زن مکلف به تمکینه حتی بر جهاز شتر. سخت‌ترین حالت ممکن، سوار شتر بودنه که آدم تعادل نداره. پس زن در هر شرایطی باید تمکین کنه».

در اظهارنظر فوق از این نکته غفلت شده که برخی خشونت‌های جنسی، به علت ماهیت کلامی و روانی و برخی دیگر، به علت آنکه زوجه در نتیجه تهدیدهای زوج آنها را پذیرا شده، آسیب جسمانی از خود بر جای نمی‌گذارند. در برخی موارد نیز، تردید بزه‌دیده در حفظ یا ترک زندگی مشترک و در نتیجه، مراجعه دیرهنگام وی به دادگاه سبب از بین رفتن آثار ظاهری خشونت می‌شود.

این در حالی است که آیات و روایات موجود در باب پرهیز دادن شوهران از برخی رفتارهای جنسی (مانند نزدیکی در زمان حیض، وطی در دُبُر و...) به خاطر احتمال ایجاد ضرر، همگی در مقام رفع خطر هستند (یعنی با برطرف شدن خوف ضرر رابطه جنسی ممنوعیتی

ندارد)، نه در مقام اثبات اینکه، انواع استمتاع در همه‌ا زمانه، امکانه یا شرایط حق زوج و تکلیف زوج است (شکری و مؤمن، ۱۳۹۰:۱۱۱). با این تفسیر، معیار احراز خشونت جنسی فقط اضرار نخواهد بود و در هر مورد که رابطه جنسی بدون رضایت زن واقع شده باشد، می‌توان قائل به وقوع خشونت بود.

برخی دیگر از قضات، ظاهراً می‌پذیرند که خشونت جنسی، حتی در فرض عدم ایجاد ضرر هم می‌تواند مصداقی از عسر و حرج باشد، اما با انداختن تقصیر بر گردن زوجه، از صدور حکم طلاق طفره می‌روند. در یکی از جلسات دادرسی مورد مشاهده، خانمی که به تماشای مکرر فیلم‌های پورن توسط شوهرش و انحرافات جنسی او معترض بود، با این واکنش قاضی که «خب کار شوهرت گناهه، اما باید علت رو توی خودت پیدا کنی؛ ببینی چرا شوهرت با چیزهای نامتعارف ارضا میشه» مواجه شد.

عدم وفاق قضات در مصداق عسر و حرج، در پرونده‌های مربوط به خشونت جنسی در قالب «محروم کردن زوجه از رابطه جنسی»، آشکارتر است. خودداری شوهر از برقراری روابط زناشویی با همسر که تحت عنوان «نشوز زوج» از آن یاد می‌شود، معمولاً به منظور انتقام گرفتن از زن یا وادار کردن وی به اموری که بدان رضایت ندارد، صورت می‌گیرد. حال آنکه «حق الوطی» یا حق مواقعه، یکی از تکالیف زوج در قبال زوجه است؛ بدین معنا که شوهر حق ندارد بیش از چهار ماه، رابطه جنسی با همسرش را ترک نماید. شوهری که هم از تأدیة حقوق همسر خود خودداری می‌کند و هم از رها کردن وی به صورت شرعی امتناع می‌ورزد، از اختیارات خود سوءاستفاده کرده و مرتکب عصیان و نشوز شده است (توجهی، ۱۳۸۹: ۲۳۸ و ۲۴۲).

بنابراین، هرچند از نظر فقهی، ممنوعیتی در منظور داشتن نشوز زوج به‌عنوان یکی از مصداق عسر و حرج برای زوجه وجود ندارد، قانون‌گذار موضع سکوت را در این زمینه اتخاذ کرده است. از آنجا که قانون‌گذار واژه نشوز را فقط درباره زوجه به کار برده، برخی، با نامأنوس پنداشتن ترکیب «نشوز زوج» در ادبیات حقوقی ما، آن را وصفی اختصاصی برای زوجات دانسته‌اند (هدایت‌نیا و سیدعلیزاده گنجی، ۱۳۹۲: ۷۴). اداره حقوقی قوه قضائیه نیز در نظریه مشورتی شماره ۲۸۶۹/۷ مورخ ۱۳۷۷/۵/۸ با بیان اینکه «در قوانین جاریه، نشوز شوهر پیش‌بینی نشده است و اصولاً چون نشوز در مقابل تمکین به کار می‌رود و تمکین، خاص زوجه است، نشوز هم مختص زوجه خواهد بود»، به ابهام موجود در پذیرش نشوز زوج به‌عنوان یکی از مصداق عسر و حرج دامن زده است. این در حالی است که قانون‌گذار، خودداری شوهر از

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهره نعمتی و محمد فرجیها) ۲۰۵

ایفای تعهدات مالی (برای مثال پرداخت نفقه) را به قید ضمانت اجرای کیفری ممنوع نموده است (ماده ۵۳ قانون حمایت خانواده ۱۳۹۱). لذا، رویکرد قانون‌گذار در برتری بخشیدن تعهدات مالی ناشی از نکاح بر تعهدات غیرمالی آن (مانند حق مواجهه)، قابل انتقاد به نظر می‌رسد؛ به ویژه از آن حیث که هدف اصلی و اولیه از تشریح نهاد ازدواج، پاسخ ایمن به غریزه جنسی، بقای نسل و رسیدن زن و مرد به سکون و آرامش عنوان می‌شود که به وضوح بر رجحان تعهدات غیرمالی بر تکالیف مالی دلالت دارد.

به هر روی، قضات در منظور نمودن نشوز زوج در زمره مصادیق عسر و حرج اتفاق نظر ندارند و مفاد دادنامه‌های مطالعه‌شده نیز حکایت از همین امر دارد. برای نمونه، در یک دادنامه، مفارقت جسمانی طولانی مدت زوجین، از جمله قرائن مثبت عسر و حرج دانسته شده، اما در دادنامه دیگری، بیان شده است که «صرف مفارقت جسمانی هرچند طولانی مدت، برای احراز عسر و حرج زوج کافی نبوده، بلکه موجبات حصول قناعت وجدانی در اثبات عسر و حرج باید فراهم گردد». همچنین، در یک دادنامه، عدم ازاله بکارت زوج به ظرف یک‌سال از تاریخ ازدواج، عسر و حرج تلقی شده، اما در دادنامه دیگری، درج شده است که «صرف عدم ازاله بکارت علی‌رغم گذشت سنوات متعدد از زندگی زناشویی، نمی‌تواند مصداق عسر و حرج تلقی گردد».

وجود چنین تناقضاتی در آرای قضایی نشان می‌دهد که در کنار گرایش غالب محاکم خانواده به نادیده گرفتن خشونت‌های جنسی زناشویی، معدود قضاتی هستند که با اتخاذ رویکردهای حمایت‌گرانه، سکوت و اجمال قوانین را در راستای نفع بزه‌دیدگان تفسیر می‌نمایند.

۲.۲ برداشت‌های قضایی سنتی درباره ضرورت حفظ زندگی مشترک

به نظر می‌رسد گرایش نظام قضایی به سوی تلاش برای حفظ خانواده و کاستن از آمار طلاق است. تدوین برنامه ملی کنترل و کاهش طلاق، اجرای پایلوت طرح «بشیر» در برخی استان‌ها، ایجاد مراکز مداخله در خانواده، راه‌اندازی سامانه «تصمیم» و محدودیت ثبت طلاق در دفترخانه‌ها^۷، نمونه‌هایی از تلاش نظام قضایی برای کاهش آمار طلاق در کشور به شمار می‌روند. به گفته قضات مصاحبه‌شونده، در جلساتی که در محاکم خانواده برگزار می‌شود نیز بر لزوم کاستن از احکام طلاق تأکید می‌گردد. تأکید افراطی بر سیاست‌های کاهش طلاق، زمینه مساعدی را برای تقویت کلیشه‌های قضایی ناظر بر لزوم حفظ زندگی مشترک زوجین فراهم

می‌آورد. وکیل شماره (۹)، فارغ‌التحصیل مقطع دکتری حقوق با بیش از ۱۷ سال سابقه قبول وکالت در پرونده‌های طلاق، از تجربه خود در مواجهه با قضات محاکم خانواده گفته است: «برخورد قضات دادگاه‌های خانواده از شعبه‌ای به شعبه دیگر فرق می‌کند. ... تجربه من می‌گه سن قاضی، تحصیلاتش، رویکرد مذهبی‌اش و حتی اینکه توی کدوم منطقه از شهر داره قضاوت می‌کنه، روی برخوردش با ارباب رجوع و حکمی که میده تأثیر داره. ... درسته که الان به سری قضات جوان و تحصیل کرده اومدن که نگاهشون به حقوق زن و خانواده بازتره، اما اکثر قضات، همچنان اعتقاد دارن زنی که با لباس سفید میره خونه شوهر، باید با کفن سفید هم بیاد بیرون. ... من این جملات رو از قضات زیاد شنیدم که: همیشه هر زنی که شوهرش بهش گفت بالای چشمت ابروئه، شال و کلاه کنه بیاد دادگاه طلاق بخواد؛ بعضی زنها از باکلاس شدن فقط طلاق گرفتن رو یاد گرفتن. ... این جور ذهنیت‌های سنتی که بعضی قضات دارن، باعث میشه در برابر صدور حکم طلاق مقاومت داشته باشن».

اگرچه اصرار قضات بر لزوم حفظ خانواده تحت تأثیر باورهای سنتی، تقریباً در تمامی پرونده‌های طلاق به درخواست زوجه مشاهده می‌شود، این امر در پرونده‌های مربوط به خشونت‌های جنسی زناشویی مشهودتر است. این سوءبرداشت که تمتع جنسی حق مرد و تکلیف زن است، در کنار باور سنتی به لزوم حفظ زندگی مشترک، مانع از به رسمیت شناختن عسر و حرج به علت خشونت جنسی شده است. در واقع، ظرفیت گسترده مفهوم تمکین خاص برای ارائه تفاسیر متعدد، سبب شده تا دنبال کردن هدف کاهش آمار طلاق در پرونده‌های خشونت جنسی با سهولت بیشتری میسر باشد. قاضی شماره (۴) که صراحتاً خود را طرفدار رویکردهای سخت‌گیرانه در احراز موجبات طلاق به درخواست زوجه معرفی می‌کرد، با بیان اینکه «آخه اینم شد علت طلاق؟! خب اگه زن با رابطه جنسی مشکل داره، اصلاً واسه چی ازدواج کرده؟! .. اگه بخوایم به خاطر این چیزها زنها رو طلاق بدیم که سنگ روی سنگ بند نمیشه»، از عدم تمایل خود به پایان دادن به زندگی مشترک زوجین در پرونده‌های طلاق به علت خشونت جنسی سخن گفته است.

بزه‌دیده شماره (۱۶) نیز در برابر ادعای خشونت‌دیدگی جنسی خود، با این واکنش قاضی که «خیلی‌ها مشکلات بدتر از تو دارن، شوهرشون معتاده، بیکاره، مریضه، اما نشستن سر خونه و زندگی شون؛ اینایی که تو میگی مشکل محسوب نمیشه» مواجه شده بود. اغلب وکلای مصاحبه‌شونده نیز با اشاره به اینکه در نگاه برخی قضات، عسر و حرج جنسی معنایی ندارد و فقط کتک خوردن تا حد مرگ است که می‌تواند موجبی برای طلاق محسوب شود، به نقش

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهرای نعمتی و محمد فرجیها) ۲۰۷

برجسته‌کلیشه قضایی لزوم حفظ زندگی مشترک در پرونده‌های خشونت جنسی اذعان نموده‌اند.

حاکمیت چنین کلیشه‌ای بر محاکم خانواده، یادآور اظهارنظر یکی از قضات کالیفرنیا شمالی در سال ۱۸۷۴ درباره تجاوز زناشویی است. وی با اشاره به لزوم حفظ زندگی مشترک زوجین و تأکید بر عدم مداخله در روابط جنسی آنها، اظهار داشته بود: «اگر خطری دائمی و مهلک وجود ندارد، بهتر است پرده‌ها را بکشید و نگاه‌ها را برگزید و زن و شوهر را رها کنید تا ببخشند و فراموش کنند» (Goodwin, 2015: 331). به نظر می‌رسد اگرچه این کلیشه ذهنی در دهه‌های اخیر حقوق کشورهای غربی کم‌رنگ شده است، در فضای محاکم ما با قوت پیشین به حیات خود ادامه می‌دهد.

البته، باید یادآور شد اگرچه اکثر قضات محاکم خانواده سعی در حفظ خانواده و جلوگیری از انحلال زندگی مشترک زوجین به هر قیمت دارند، اقلیتی از قضات هستند که به منافع فردی بزه‌دیده نیز توجه دارند و آن را فدای مصلحت حفظ خانواده نمی‌کنند. برای نمونه، قاضی نسبتاً جوان شماره (۷) که به گفته خود، بابت اتخاذ رویکردهای حمایت‌گرانه از زنان در پرونده‌های طلاق، بارها مورد انتقاد همکاران قضایی خود قرار گرفته، چنین اظهار داشته است: «من قضاتی رو می‌شناسم که هنوز عقیده دارن زن باید با لباس سفید بیاد و با کفن سفید بره. این جور یه زنی که همه شرایط طلاق رو داره، میاد میخوره به پُستِ همچین قاضی و نمی‌تونه طلاق بگیره. ... زنی که به دادگاه پناه آورده، اگه اینجا حمایت نشه، ممکنه به راه‌های خلاف کشیده بشه، ممکنه حتی خودکشی کنه، چون صبر و تحمل هم اندازه داره، یه جایی دیگه تموم میشه. ... من تلاش می‌کنم از زاویه دید زن به قضیه نگاه کنم، اما خب همه قضات این جور نیستن. ... به نظرم درست نیست سرنوشت افراد به سلیقه شخصی قضات واگذار بشه.»

اگرچه تلاش محاکم خانواده برای حفظ بنیان خانواده، فی نفسه امری مطلوب و قابل تقدیر است، اما همان‌گونه که این قاضی محترم نیز یادآور شده است، این تلاش تا جایی قابل دفاع است که عرصه را بر بزه‌دیده تنگ‌تر ننماید و شرایط را به گونه‌ای رقم نزد که پیامدهای بسیار ناگوارتری از انحلال نکاح برای فرد و جامعه به دنبال داشته باشد.

۳.۲ دوگانه «زن خوب - زن بد»

دسته دیگری از کلیشه‌های قضایی که نقش آنها را در تفسیر مفهوم عسر و حرج در پرونده‌های خشونت جنسی زناشویی نمی‌توان نادیده انگاشت، «کلیشه‌های جنسیتی» هستند. هرچند که این کلیشه‌ها اختصاص به زنان ندارند و هم زنان به واسطه زن بودن و هم مردان به واسطه مرد بودن مورد پیش‌داوری قرار می‌گیرند، اما رویکردها، تعصبات، پیش‌فرض‌ها و اعمال عقاید کلیشه‌ای مرتبط با زنان، به مراتب بیشتر از مردان است (میرمجیدی، ۱۳۹۷: ۱۳۲).

دسترسی قانونی به عدالت ایجاب می‌کند که قانون‌گذار بدون تأثیرپذیری از دیدگاه‌های جنسیتی اقدام به قانون‌گذاری نماید و دسترسی قضایی به عدالت نیز مقتضی آن است که دستگاه قضا، بدون جنسیت‌زدگی (Sexism)، قوانین را به مرحله اجرا درآورد. با این حال، علاوه بر نابرابری‌های قانونی زن و مرد در زمینه حقوق و تکالیف خانوادگی، فضای کلی محاکم خانواده نیز حکایت از نوعی بدبینی و بی‌اعتمادی به جنس زن دارد. ریشه این بدبینی را می‌توان در برخی کلیشه‌های جنسیت‌زده جستجو کرد که مهم‌ترین آنها نظریه «مدونا - حور» (Madonna-Whore) است.

مطابق نظریه «فرشته - فاحشه»، زنان به دو دسته زنان عفیف و زنان نانجیب تقسیم می‌شوند. «مدونا» که نماد یک زن پاکدامن است، با نقش‌های همسری و مادری، و «حور» که نماد یک زن گناهکار است، با جدایی‌ها و اغواگری‌های جنسی شناخته می‌شود (Cooper, 2019: 1). مدونا، زنی است که با حفظ بنیان خانواده، جامعه را به تعالی می‌رساند و حور، زنی است که دامن جامعه را به گناه و فساد آلوده می‌کند. در نگاه برخی قضات، زنان با نقض حریم خصوصی زناشویی و صحبت از موضوعات جنسی، خود را از کلیشه مدونا، دور و به کلیشه حور، نزدیک می‌سازند؛ بنابراین شایسته حمایت نیستند. بیان عباراتی نظیر اینکه «زن باید سرد(مزاج) باشه»، «زن که نباید بی‌حیا باشه، هرچی رو زیر لحاف می‌گذره، تعریف کنه» و «زمان پدر و مادرهای ما، اصلاً بحث رضایت زن مطرح نبود، اینا همه قرتی‌بازی‌های جدید» در کلام قضات شماره (۱)، (۹) و (۱۰)، بیانگر آن است که قضات غالباً سخن گفتن زنان از مسائل جنسی را بر نمی‌تابند.

همچنین، عدم انطباق با کلیشه ذهنی «همسر یا مادر خوب» نیز می‌تواند زنان را به کلیشه حور، نزدیک و از حمایت دستگاه قضایی، محروم سازد. تکرار عباراتی مانند «زنی که چهار ساعت جلوی آینه بوده که آماده بشه بیاد دادگاه، معلومه واسه شوهر و بچه‌اش وقت نمی‌ذاره»، «من موندم زنها با این دو متر ناخن چجوری کارهای خونه رو انجام میدن؟!»، «تاحالیه

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهرنا نعمتی و محمد فرجیها) ۲۰۹

قرمه‌سبزی واسه شوهرش نپخته، اجرت‌المثل هم می‌خواد» در کلام قضات شماره (۳)، (۵) و (۹) به روشنی گویای تقسیم زنان به دو دسته خوب و بد در نگاه آنهاست. ثمره این تقسیم‌بندی، عدم حمایت و مانع‌تراشی بر سر راه احراز عسر و حرج زنانی است که بر حسب «بد» می‌خورند.

علاوه بر این، مطابق نظریه مدونا - حور، زنان به‌عنوان یک نیروی شیطنانی، باید توسط مردان کنترل شوند؛ اگر بتوانیم زنان را در فضای خانه نگه داریم، مردان و جامعه امنی خواهیم داشت (ناظریان و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۱۳). تحت تأثیر این کلیشه قضایی، برخی قضات چنین می‌پندارند که زنان مطلقه، یعنی آنهایی که از ایفای شایسته وظایف همسری و مادری امتناع ورزیده‌اند، خطرناک‌اند و جامعه را در معرض فساد قرار می‌دهند. در نگاه ایشان، اصلی‌ترین کارکرد ازدواج، ارضای نیازهای جنسی در چارچوبی مشروع و قانونی است؛ لذا، با سخت‌گیری بر زنان - به‌ویژه آنها که بی‌پروا از خشونت‌های جنسی سخن می‌گویند - سعی دارند از تلوث جامعه به آلودگی و فساد جلوگیری نماید. تکرار عباراتی همچون «روزی ۲۰ تا پرونده طلاق داریم، آگه بخوایم همه رو طلاق بدیم که بعدش همیشه جامعه رو جمع کرد»، «غریزه جنسی که تعطیلی بردار نیست، زنها بعد طلاق یا میرن یه زندگی دیگه رو به هم می‌ریزن یا به راه‌های ناجور کشیده میشن»، «مورد داشتیم برای بار سوم اومده طلاق بگیره؛ بین چند نفر رو بدبخت کرده» و «زنی که به خاطر مسائل جنسی میاد طلاق بگیره، بعد طلاق که نمی‌شینه توی خونه دعای کمیل بخونه، میره دنبال ...» در کلام قضات شماره (۴)، (۵)، (۹) و (۱۰)، به طور ضمنی حکایت از طفره آنها از به رسمیت شناختن خشونت‌های جنسی به‌عنوان مصداقی از عسر و حرج دارد.

اگرچه نمی‌توان مشکلات اجتماعی ناشی از افزایش طلاق در جامعه (به‌ویژه محرومیت فرزندان از حمایت‌های عاطفی هر دو والد) را انکار کرد، بحث بر سر رویه تبعیض‌آمیزی است که طلاق به درخواست زوج را بی‌قید و شرط می‌پذیرد، اما بر سر راه زوجه برای ترک زندگی مشترک توأم با خشونت، مانع‌تراشی می‌کند.

۳. فقدان تفسیرهای جنسیت‌محور در نبود قاضی مشاور زن

دومین عاملی که تفسیرهای قضایی از مفهوم عسر و حرج را متأثر می‌سازد و نقشی اساسی در تعیین مصداقی آن دارد، فضای مردانه حاکم بر محاکم خانواده و عدم حضور قضات مشاور زن است. از آنجا که یکی از منابع نگارش قانون در کشور ما فقه اسلامی است و با توجه به اینکه

در فقه متقدم و متأخر شیعه، نظری ثابت درباره جواز یا عدم جواز قضاوت زنان وجود ندارد، بحث انتصاب زنان به عنوان قاضی همواره در حقوق ایران محل مناقشه بوده است (شاکری گلپایگانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۰-۸۱). متأثر بودن زنان از احساسات و عواطف در مواجهه با مسائل روزمره زندگی، یکی از ایراداتی است که مخالفان قضاوت زنان بر این مسئله وارد می‌سازند؛ حال آنکه همین احساسات و عواطف زنانه لازمه رسیدگی ماهوی در برخی دعاوی به ویژه دعاوی خانوادگی است. در دعاوی اخیر، شایسته است فردی بر منصب قضاوت تکیه بزند که بتواند شرایط، احساسات، کنش‌ها و واکنش‌های زنان را در مواجهه با مسائل و مشکلات زندگی مشترک درک نموده و با فهمی عمیق از موضوع، بهترین تصمیم را اتخاذ نماید. برای نمونه، چه کسی می‌تواند منکر این قضیه باشد که زنان بهتر از مردان می‌توانند مصداق عسر و حرج یک زن در زندگی مشترک را تعیین نمایند؟ (پورجمال و پورپرموز، ۱۳۹۳: ۴۴). همچنین، در دعاوی خانوادگی، همیشه یکی از طرفین، زن است که با همجنس خود راحت‌تر می‌تواند مسائل مخفی را در میان بگذارد.

اگرچه قابل انکار نیست که حضور قاضی زن در تمامی دعاوی خانوادگی می‌تواند مفید باشد، این حضور در پرونده‌های مربوط به خشونت جنسی، نه تنها مفید، بلکه ضروری می‌نماید. همان‌گونه که گیل و هاریسون خاطر نشان ساخته‌اند، آسیایی‌ها در خصوص مسائل جنسی، از «فرهنگ سکوت» برخوردارند. از نظر ایشان، در فرهنگ غرب، شرم، بر مرتکب خشونت جنسی تحمیل می‌شود، حال آنکه در فرهنگ شرق، این شرم بر زنی تحمیل می‌شود که مسائل زناشویی را به بیرون از خانواده انتقال داده است (Gill & Harrison, 2016: 450). احساس شرم باعث می‌شود که سخن گفتن از مسائل جنسی در حضور یک قاضی مرد برای زنان دشوار باشد. بنابراین، زنان یا اساساً از افشای خشونت‌گری جنسی شوهر در دادگاه طفره می‌روند و یا وقایع را با حذف جزئیات (سانسور) بازگو می‌کنند و روشن است که نتیجه این امر، عدم احراز عسر و حرج از سوی قاضی است. برای نمونه، وکیل شماره (۶) از تجربه وکالت خود در یک پرونده خشونت جنسی زناشویی در قالب اجبار زوجه به ایفای نقش برده و نیز اقدام زوج به استفاده از ابزار غیرجنسی در رابطه زناشویی، گفته است:

«قاضی اصرار داشت جزئیات رابطه رو از خود موکل بشنوه تا باور کنه و موکل هم چون یه دختر مذهبی بود، قبول نمی‌کرد با قاضی صحبت کنه؛ می‌گفت وکیل گرفتم که مجبور نباشم خودم حرف بزنم. ... من اون پرونده رو فقط به خاطر مرد بودن قاضی باختم.»

به همین دلیل، حتی در مواردی که علت اصلی درخواست طلاق، خشونت‌گری جنسی شوهر است، بزه‌دیدگان یا وکلای آنها ترجیح می‌دهند پرونده را تحت مصادیق دیگری از عسر و حرج (مانند ضرب‌وشتم، ترک انفاق، اعتیاد و...) در دادگاه مطرح نمایند. این امر، علاوه بر طولانی نمودن فرایند دادرسی، از احتمال رسیدن به نتیجه مطلوب می‌کاهد؛ زیرا معمولاً بهانه‌های واهی یا علل واقعی اما ثانویه، برای صدور حکم طلاق کفایت نمی‌کنند.

یکی از مزایای قانون حمایت خانواده ۱۳۹۱ که در صورت به اجرا درآمدن به صورت فراگیر، می‌توانست به دگرگون شدن تفسیرهای قضایی از مفهوم عسر و حرج به نفع بزه‌دیدگان خشونت‌های جنسی زناشویی کمک نماید، پیش‌بینی حضور قاضی مشاور زن در شعبات دادگاه خانواده است. به موجب ماده ۲ این قانون،

دادگاه خانواده با حضور رئیس یا دادرس علی‌البدل و قاضی مشاور زن تشکیل می‌گردد. قاضی مشاور باید ظرف سه روز از ختم دادرسی به طور مکتوب و مستدل در مورد موضوع دعوی اظهار نظر و مراتب را در پرونده درج کند. قاضی انشاکنده رأی باید در دادنامه به نظر قاضی مشاور اشاره و چنانچه با نظر وی مخالف باشد، با ذکر دلیل، نظریه وی را رد کند.

درست است که قاضی مشاور زن، مستقلاً حق انشای رأی ندارد، اما می‌تواند از طریق حضور در جلسه رسیدگی و ارائه نظر مشورتی، به طور غیرمستقیم، ماهیت آرای صادره را متأثر سازد. از یک سو، «حضور» قضات مشاور زن، فضایی امن را برای زنان به منظور بازگو نمودن مشکلات و مسائل جنسی زناشویی فراهم می‌آورد و از سوی دیگر، «نظریه مشورتی» آنها می‌تواند نقش مؤثری در تعدیل دیدگاه‌های مردانه قضات در تعیین مصادیق عسر و حرج داشته باشد. این در حالی است که با گذشت بیش از هشت سال از تصویب قانون حمایت خانواده، تنها معدودی از شعب دادگاه خانواده از نعمت حضور قاضی مشاور زن بهره‌مندند. برای نمونه، در تهران، فقط در معدودی از شعب مجتمع قضایی خانواده شماره دو، قاضی مشاور زن حضور دارد. حضور تعدادی قاضی مشاور زن در مجتمع قضایی اخیر (واقع در شمال تهران) و غیبت آنها در سایر محاکم خانواده، سبب شده که زنان بزه‌دیده، اقدام قانون‌گذار در تصویب چنین مقرره‌ای را نه تنها گامی در راستای حمایت از حقوق خود نپندارند، بلکه اجرای محدود و غیرفراگیر آن را مصداقی از تبعیض به شمار آورند. اظهارات برخی بزه‌دیدگان مصاحبه‌شونده به روشنی گویای این امر است. برای نمونه، بزه‌دیده شماره (۲۶) گفته است:

«دخترخاله‌ام می‌گفت توی دادگاه ولنجک، قاضی زن هم بوده. اما من اینجا (مجتمع قضایی شهید محلاتی)، قاضی زن ندیدم. حتی منشی دادگاه و کارمندهای دفتر هم همه‌شون مرد هستن ... معلومه دیگه همه‌چی واسه بالاشهری‌ها و پولدارهاست. تازه اونها که قاضی زن لازم ندارن، چون همه‌شون وکیل دارن که به جاشون حرف میزنه، اینجا باید برای ماهایی که پول وکیل نداریم، قاضی زن باشه که بتونیم راحت صحبت کنیم و دردمون رو بگیم. ... گناه ما فقط اینه که پول نداریم و بالاشهرنشین نیستیم».

علی‌رغم نیاز شدید به حضور قاضی مشاور زن در محاکم خانواده، عزم محکمی برای اجرای مقرر قانونی مربوط (ماده ۲ قانون حمایت خانواده) در نظام قضایی مشاهده نمی‌شود. در ظاهر، علت اصلی عدم حضور قاضی مشاور زن، کمبود نیروی زن در دستگاه قضا معرفی می‌شود. اما تدقیق در اظهارات برخی قضات نشان می‌دهد که ایشان، حتی در فرض جبران کمبود نیرو، نه تنها تمایلی به همکاری با قضات مشاور زن نداشته، بلکه سعی در به حاشیه راندن آنها دارند. برای نمونه، قاضی میان‌سال و مذهبی شماره (۳) با بیش از ۵ سال سابقه قضاوت در محاکم خانواده، تلویحاً از غیبت قاضی مشاور زن در شعبه خود ابراز رضایت نموده است: «حالا قاضی زن هم توی شعبه باشه، برای زنهایی که میان بد نیست؛ اما آگه از اونهایی باشه که بخواد فمینیست‌بازی دربیاره، دردسر میشه. ... همکار زن واسه آدم حاشیه درست می‌کنه. منشی قبلی اینجا یه خانم بود، خودم درخواست دادم بره و یه آقا بیاد جاش؛ با زنها همیشه کار کرد. زنها به درد کار قضایی نمی‌خورن».

به مخالفت قضات مرد، عدم تمایل قضات زن به ایفای نقش مشاور در محاکم خانواده را نیز باید افزود. در همین راستا، اظهارات قاضی مشاور زن شماره (۶) قابل توجه است:

«آگه قاضی زن الان کمه، یه دلیلش اینه که خودشون درخواست دادن از دادگاه خانواده برن؛ چون اینجا حکمشون «مشاور» قضاییه اما در اجرای احکام واسشون حکم «دادرس» می‌خوره که خب هم باکلاس‌تره و هم حقوق بیشتری داره».

از این نکته نیز نباید غافل شد که حضور قاضی مشاور زن (در معدود شعباتی که قانون در مورد آنها اجرا شده)، از هدف اصیل و اولیه خود دور افتاده است. بنا بر اظهارات قضات، در عمل، جایگاه قاضی مشاور زن، از یک مقام ارائه‌کننده نظر مشورتی در تمام دعاوی، به یک مقام رسیدگی‌کننده مقدماتی در نیمی از دعاوی بدون حق اظهار نظر ماهوی، تقلیل یافته است. به بیان دیگر، رئیس شعبه عمدتاً از قاضی مشاور زن به‌عنوان نیروی کمکی برای کاستن از حجم کار خویش بهره می‌برد، اما در نهایت، بر پایه نظر شخصی خود مبادرت به انشای رأی

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهرانعمتی و محمد فرجیها) ۲۱۳

می‌نماید. صدور رأی وحدت رویه شماره ۷۴۱ هیئت عمومی دیوان عالی کشور^۸ نیز بر بی‌توجهی رویه قضایی به بهره‌گیری از نظریات مشورتی قضات مشاور زن افزوده است. نهایتاً آنکه، عدم تمایل قضات مرد به همکاری با قضات زن، تمایل قضات زن به انجام فعالیت قضایی تحت عنوان دادرس (نه مشاور) و صدور رأی وحدت رویه‌ای که اخذ نظریه قضای مشاور زن را ضروری ندانسته، همگی سبب شده است تا حمایت قانون‌گذار از زنان متقاضی طلاق بر روی کاغذ باقی بماند و مفهوم عسر و حرج همچنان در فضای مردانه تفسیر گردد.

۴. الزام زن به بذل مهریه برای احراز عسر و حرج

واپسین عاملی که در تفسیرهای قضایی از عسر و حرج در پرونده‌های طلاق به درخواست زوجه، نقش مهمی ایفا می‌کند، تمایل یا اکراه زوجه در بذل مهریه است. به موجب عقد نکاح، زوجه از دو امتیاز مالی مهم یعنی مهریه و نفقه بهره‌مند می‌شود؛ با این تفاوت که استحقاق زوجه به دریافت نفقه، منوط به تمکین است، اما برای دریافت مهریه (اگر استطاعت زوج شرط نشده باشد)، اثبات وقوع نکاح به تنهایی کفایت می‌کند. حتی مطالبه مهریه، مشروط به درخواست طلاق نیست. فلسفه وضع مهریه را نوعی هدیه دادن دانسته‌اند و از این رو، قرآن کریم از آن با عنوان «صَدَقَةٌ» یاد می‌کند که نشان از راستین بودن علاقه مرد به همسرش دارد (بهمن‌پوری و جعفرپور، ۱۳۹۶: ۱۰۳). با این حال، رویه قضایی، با غفلت از فلسفه وضع این نهاد، حق زن بر دریافت مهریه را مابه‌ازای حق مرد بر طلاق می‌انگارد. برای نمونه، قضای شماره (۸)، این‌گونه از حاکمیت یک قانون نانوشته بر محاکم خانواده پرده برداشته است:

«حق طلاق با مرده، پس آگه زن طلاق می‌خواهد باید مهریه‌اش رو ببخشد. ... مهریه رو واسه این گذاشتن که یه بالانس (توازن) بین حقوق مرد و زن ایجاد بشه: یکی طلاق، یکی مهریه. همیشه که زن هم خر رو بخواد هم خرما رو؛ هم طلاق بگیره، هم مهریه‌اش رو.»

با حضور در جلسات دادرسی نیز مشاهده شد که معمولاً اولین پرسش قضات از زوجه، «خب چندتا رو می‌بخشی؟» است. این پرسش گاه حتی قبل از مطالعه محتویات پرونده و احراز هویت از زوجه به عمل می‌آید.

به رسمیت شناختن عسر و حرج تنها در صورت رضایت زوجه به بذل مهریه، در پرونده‌های خشونت جنسی زناشویی به علت دشواری اثبات وقوع این خشونت‌ها، مرسوم‌تر

است. از آنجا که خشونت‌های جنسی زناشویی، در حریم خصوصی و خلوت زوجین اتفاق می‌افتند که ثالثی ناظر وقوع آنها نیست (فقدان شهود عینی) و برخلاف خشونت‌های ارتكابی از سوی بیگانه، به علت عدم مقاومت زوجه، غالباً آسیب جسمانی از خود بر جای نمی‌گذارند، به سادگی قابل اثبات نیستند. لذا، در چنین پرونده‌هایی، قضات، احراز عسر و حرج را به بذل تمام یا بخش عمده‌ای از مهریه از سوی زوجه موکول می‌نمایند. قاضی شماره (۱) با بیان اینکه «وقتی زن شاهد نداره، باید مهریه‌اش رو ببخشه تا ما بفهمیم داره راست میگه» و قاضی شماره (۳) با اشاره به اینکه «فقط بخشیدن مهریه است که می‌تونه نشون بده یه زن واقعاً تحت آزار جنسی قرار داره»، بر لزوم بذل مهریه برای احراز عسر و حرج در پرونده‌های خشونت جنسی زناشویی صحه گذاشته‌اند. اظهارات بزهدیدگان مصاحبه‌شونده نیز به روشنی گواه همین امر است. آن دسته از بزهدیدگانی که موفق به اخذ حکم طلاق از دادگاه شده بودند، همگی این حکم را در ازای بذل تمام یا بخشی از مهریه به دست آورده بودند.

علاوه بر اظهارات قضات و بزهدیدگان، مرور دادنامه‌ها نیز بر این امر صحه می‌گذارند که رویه قضایی معمولاً از صدور حکم طلاق به درخواست زوجه، بدون بذل تمام یا بخش عمده‌ای از مهریه، طفره می‌رود. حتی در مواردی که رویکرد حمایت‌گرا نه یک قاضی به صدور حکم طلاق بدون اعمال فشار بر زوجه برای بذل مهریه می‌انجامد، نقض چنین حکمی توسط دادگاه تجدیدنظر چندان دور از ذهن نیست. برای نمونه، در یک پرونده، زوجه پس از هشت سال تحمل سوءرفتار جنسی شوهر در قالب خودارضایی شوهر به هنگام همبستر شدن (به جای برقراری رابطه جنسی متعارف)، با گواهی بکارت خود، برای طلاق به دادگاه مراجعه کرده بود. دادگاه نیز با احراز عسر و حرج وی، بدون الزام او به بذل مهریه، گواهی عدم امکان سازش صادر نموده بود. اما در مرحله تجدیدنظر دادنامه بدوی نقض شده بود. دادگاه تجدیدنظر در مقام نقض دادنامه موصوف، این‌گونه استدلال کرده است:

زوجه‌ای که مدعی عسر و حرج است، باید تمام مهریه یا لاقط قسمت عمده آن را در قبال طلاق بذل کند تا اولاً قرینه‌ای بر صحت ادعای عسر و حرج وی باشد؛ چراکه معمولاً زن‌هایی که خود را در عسر و حرج می‌بینند، می‌گویند مهرم حلال جانم آزاد و ثانیاً مستلزم عسر و حرج زوج نباشد.

این در حالی است که یکی از شعب از دیوان عالی کشور در یک رأی، چنین اعلام داشته

است:

با وقوع زوجه در عسر و حرج، ضرورتی بر بذل کل مهریه یا قسمتی از آن وجود ندارد. ... بذل مهریه از سوی زوجه به نحو منعکس در پرونده در دادگاه نخستین براساس عدالت و انصاف قضایی نمی‌باشد؛ زیرا ورود فشار روحی و روانی به زوجه (نوعی تهدید ضمنی) برای انصراف از حقوق ثابت او در ما نحن [فیه] باعث شده که زوجه ۷۰۰ عدد سکه از مهریه را بذل نماید که این امر فاقد وجاهت قانونی است.

در کنار رأی دیوان عالی کشور به شرح فوق، مدلول ماده ۱۱۳۰ ق.م و تبصره الحاقی به آن و عدم اشاره قانون‌گذار به ضرورت بذل تمام یا بخشی از مهریه از سوی زوجه، تردیدی باقی نمی‌گذارد که در صورت احراز عسر و حرج، برای صدور حکم طلاق مطلقاً نیازی به بذل مال اعم از مهریه و غیر آن از سوی زوجه به زوج وجود ندارد. بنابراین، اگرچه زنان بزه‌دیده خشونت جنسی زناشویی، برای رهایی از خشونت، راهی جز بخشیدن مهریه پیش پای خود نمی‌بینند، اما این نکته همچنان قابل تأمل است که چرا زوجه آسیب‌دیده از خشونت، با الزام به صرف نظر کردن از حقوق مالی خود، باید رنج مضاعفی را متحمل شود؟ این در حالی است که تقریباً نیمی از بزه‌دیدگان مصاحبه‌شونده در این پژوهش، زنان خانه‌داری بودند که در مواجهه با دوراهی تحمل مشکلات اقتصادی پس از طلاق و تحمل زندگی مشترک توأم با خشونت، عزم خود را جزم کرده بودند که در مسیر نخست گام بردارند.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

ازدواج امری مقدس و پسندیده است که قرآن، علت تشریح آن را رسیدن به سکون و آرامش دانسته است؛^۱ اما همه ازدواج‌ها به این غایت مطلوب نمی‌انجامند. برخی ازدواج‌ها با کشیده‌شدن به ورطه خشونت، نه تنها آرامش را برای زوجین به ارمغان نمی‌آورند، بلکه مایه آزرده‌گی جسم و روح آنها می‌شوند. یکی از رایج‌ترین خشونت‌های خانگی، خشونت‌های جنسی ارتكابی از سوی زوج علیه زوجه است که طیف وسیعی از رفتارهای جنسی تحمیلی و بدون رضایت را دربرمی‌گیرد. بزه‌دیدگان این خشونت‌ها پس از تحمل آسیب‌های جسمی و روانی متعدد، اقدام به طرح دعوی طلاق می‌کنند، اما در این راه به نتیجه مطلوب دست نمی‌یابند.

یافته‌های این پژوهش نشان دادند که رویه قضایی، از به رسمیت شناختن خشونت جنسی زناشویی به‌عنوان مصداقی از عسر و حرج طفره می‌رود. تفسیرهای قضایی از مفهوم عسر و حرج، تحت تأثیر کلیشه‌های ذهنی قضات درباره خشونت جنسی و دوگانه زن خوب - زن بد

قرار دارند و سیاست‌های رسمی کاهش طلاق نیز حاکمیت این کلیشه‌ها را تشدید می‌کنند. علاوه بر این، فضای مردانه محاکم خانواده، مانع از آن است که از دریچه چشم زنان، به مفهوم عسر و حرج در زندگی مشترک نگریسته شود. همچنین، اعمال فشار برای بذل مهریه به‌عنوان شرط لازم برای احراز عسر و حرج، بر مشکلات زنان متقاضی طلاق به علت خشونت‌گری جنسی شوهر می‌افزاید.

بنابراین، چنین به نظر می‌رسد که رفع موانع و مشکلات پیش‌گفته، در وهله نخست، نیازمند تاب‌زدایی از طرح مسائل و موضوعات جنسی است؛ زیرا خودسانسوری زنان در افشای خشونت‌های جنسی، حاشیه امنی را برای تکرار خشونت از سوی شوهران آنها فراهم می‌آورد. علاوه بر لزوم فرهنگ‌سازی، براساس یافته‌های پژوهش، پیشنهادهایی به شرح ذیل در دو عرصه سیاست‌گذاری تقنینی و قضایی ارائه می‌گردد:

الف) در عرصه قانون‌گذاری

۱. از آنجا که تفسیرهای قضایی بر پایه قانون شکل می‌گیرند و این ابهام و اجمال قوانین است که باب ارائه تفسیرهای متفاوت و حتی متضاد را می‌گشاید، نخستین گام برای کاستن از تشتت آراء، اصلاح قانون است. قانون‌گذار با ارائه تعریفی روشن از تمکین خاص و تعیین حدود و ثغور آن، به دست دادن معیارهایی عینی برای افتراق رفتارهای خشونت‌آمیز از رفتارهای متعارف و تصریح به اینکه سوءرفتار جنسی باید به عنوان یکی از مصادیق عسر و حرج زوجه مستقلاً مورد توجه دادگاه قرار گیرد، می‌تواند از اختلاف نظر میان قضات کاسته و به ایجاد رویه‌ای واحد در صدور احکام طلاق یاری رساند.

۲. سیاست‌های کاهش طلاق و حفظ بنیان خانواده تنها تا آنجا که به صورت متوازن در پی تحقق منافع زن، شوهر و فرزندان باشند، شایسته تقدیرند. این سیاست‌ها باید تعادل و توازن را میان منافع مربوط به حفظ زندگی مشترک و منافع فردی زن و شوهر برقرار سازند و نباید به گونه‌ای تدوین شوند که با حمایت یک‌جانبه از منافع شوهر، هزینه تحمل یک زندگی خشونت‌بار را بر دوش زن قرار دهند؛ امری که در سیاست‌های فعلی کاهش طلاق مغفول مانده است. لذا، به جای تأکید بر اجرای ظاهری این سیاست‌ها، باید برنامه‌هایی برای کاهش خشونت در خانواده‌ها (در حوزه‌های مربوط به بهداشت و سلامت عمومی) تدوین گردد تا ریشه‌ها و انگیزه‌های خشونت‌گری خشکانده شود؛ زیرا تا زمانی که خشونت باقی باشد، تلاش برای حفظ زندگی مشترک میان زوجین بی‌ثمر خواهد بود.

ب) در عرصه قضایی و اجرایی

۱. با توجه به نقش پررنگ کلیشه‌های ذهنی در صدور آرای قضایی، مهم‌ترین راهکار برای رفع این مشکل، برگزاری دوره‌های آموزشی برای قضات است. به گفته خود قضات مصاحبه‌شونده، آموزش‌های گاه‌به‌گاه حین خدمت آنها مبتنی بر مباحث حقوقی صرف بوده و به مسائل جامعه‌شناختی و روان‌شناختی حوزه خانواده توجه چندانی مبذول نمی‌گردد و شرکت در این جلسات نیز اختیاری می‌باشد. لذا، برگزاری دوره‌های آموزشی اجباری در زمینه‌های غیرحقوقی (مانند جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، جرم‌شناسی و مشاوره) می‌تواند قضات را با کلیشه‌ها و پیش‌فرض‌هایی که ممکن است خواسته یا خواسته بر تصمیمات آنها تأثیر بگذارند، آشنا ساخته و سبب شود تا ایشان با آگاهی بیشتر از پیامدهای ناگوار تبعیت از چنین کلیشه‌هایی، احکامی بی‌طرفانه‌تر صادر نمایند.

۲. با عنایت به اینکه یکی از مهم‌ترین گلابه‌های زنان مصاحبه‌کننده، تفسیر و اجرای قوانین توسط قضات مرد است که درک کاملی از نیازهای زنانه آنها ندارند، اهتمام به اجرای فراگیر مقررۀ مندرج در ماده ۲ قانون حمایت خانواده ۱۳۹۱ دائر بر حضور قاضی مشاور زن در تمام شعب دادگاه خانواده که سال‌هاست معطل مانده، می‌تواند از رهگذر تعدیل دیدگاه‌های مردانه قضات در تفسیر مفهوم عسر و حرج، مسیر احقاق حق را برای بزه‌دیدگان هموارتر سازد. هرچند نباید از این نکته غفلت ورزید که صرف حضور قاضی مشاور زن نمی‌تواند رافع مشکل باشد؛ بلکه مهم آن است که اولاً، از قضات مشاور بهره گرفته شود که علاوه بر تحصیلات حقوقی مرتبط، دوره‌های آموزشی لازم در خصوص نحوه تعامل با زنان خشونت‌دیده و مدیریت بحران در خانواده را گذرانده باشند؛ ثانیاً، حضور ایشان صرفاً جنبه تشریفاتی نداشته باشد، بلکه ارائه نظریات مشورتی موجه و مستدل را رسالت اصلی خود بدانند، و ثالثاً، از توانایی کافی در زمینه ارائه نظریه مشورتی حمایتگر برخوردار بوده و با قدرت استدلال خود بتوانند زمینه اقتناع وجدانی قاضی را برای صدور حکم بر پایه استدلال خویش فراهم آورند. همچنین، ضروری است تدابیری اندیشیده شود تا نظریه مشورتی قضات زن جایگاه راستین خود را به دست آورد؛ مثلاً استناد به این نظریات به عنوان شاخص مطلوبیت آرای قضایی و معیاری برای ارزیابی عملکرد قضات در نظر گرفته شود و بر پایه آن، قضات مورد تشویق یا توبیخ قرار گیرند و به آسانی نتوانند از زیر بار توجه و اقدام براساس آنها شانه خالی کنند.

۳. امروزه، مهریه کارکردی متفاوت از یک حق مالی پیدا کرده و به ابزاری برای حفظ توازن و تعادل میان حقوق و تکالیف زوجین تبدیل شده است. ملزم نمودن زن به بذل مهریه برای

رهایی از خشونت، زن را خلع سلاح کرده و با سلب قدرت چانه‌زنی از وی، او را محکوم به تحمل خشونت می‌کند. به منظور برچیدن این رویکرد ناعادلانه در پرونده‌های طلاق، ضروری است که رسیدگی به موجبات طلاق و صدور گواهی عدم امکان سازش، از مطالبه مهریه تفکیک گردد. همچنین، تدابیری نظارتی اتخاذ گردد که در صورت تخلف از این امر، حکم صادره قابل اصلاح باشد؛ مثلاً محاکم تجدیدنظر به ادعای زن در خصوص اجبار به بذل مهریه در قبال دریافت گواهی عدم امکان سازش رسیدگی کرده و تصمیم مقتضی اتخاذ نمایند.

پی‌نوشت‌ها

۱. منظور، مواردی است که شوهر بدون استفاده از خشونت فیزیکی یا تهدید روانی، با خوراندن مواد مخدر یا خواب‌آور، امکان اعلام رضایت یا مخالفت به رابطه جنسی را از همسر سلب می‌نماید. (Sack, 2009: 556)
۲. اصطلاح «عسر و حرج»، نخستین بار به موجب اصلاح ماده ۱۱۳۰ ق.م. در سال ۱۳۶۱ به ادبیات حقوق خانواده ایران وارد شد. از آنجا که ماده اصلاحی تا حدودی ابهام داشت و در عمل باعث تشکیک آرا شده بود، قانون‌گذار در صدد رفع این ابهام و ارائه مصادیقی از عسر و حرج برآمد. طرح الحاق یک تبصره به ماده ۱۱۳۰ ق.م. در سال ۱۳۷۹ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید که پس از مواجهه با ایراد شورای نگهبان، در تاریخ با تصویب مجمع تشخیص مصلحت، رسیمت یافت و به اجرا درآمد (صفایی، ۱۳۸۳: ۲۰۷).
۳. مستفاد از آیه ۱۹ سوره نساء (عاشروهنّ بالمعروف)
۴. میرمجیدی، سپیده، آزادی عمل قضایی در برساخت مصادیق رفتارهای مجرمانه: مطالعه پرونده‌های تجاوز جنسی، پژوهش‌نامه زنان، سال دهم، شماره سوم، پاییز ۹۸.
۵. میرمجیدی، سپیده، ارزیابی نتایج مداخله کیفری در پرونده‌های خشونت جنسی: بازتعریف عدالت برای بزهدیدگان خشونت جنسی، مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دوره ۵۰، شماره ۱، بهار و تابستان ۹۹.
۶. مستتب از اصل چهارم قانون اساسی
۷. بخشنامه رئیس قوه قضاییه دایر بر تعیین سقف معین برای ثبت طلاق در دفترخانه‌های سراسر کشور از تاریخ ۵ بهمن ۱۳۹۸ به اجرا درآمده است.
۸. رأی وحدت رویه ۷۴۱ مورخ ۱۳۹۴/۰۳/۲۶ هیئت عمومی دیوان عالی کشور: «نظر به اینکه تبصره ۱ ماده ۱ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۱/۱۲/۱ مقرر داشته: در حوزه قضایی شهرستان‌هایی که

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهرای نعمتی و محمد فرجیها) ۲۱۹

دادگاه خانواده تشکیل نشده، دادگاه عمومی حقوقی مستقر در آن حوزه، با رعایت مقررات این قانون، به دعاوی خانوادگی رسیدگی می‌کند و با عنایت به اینکه در ترکیب دادگاه‌های عمومی حقوقی با توجه به بند الف ماده ۱۴ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب، مشاور پیش‌بینی نشده است، لذا در مواردی که این دادگاه‌ها به علت عدم تشکیل دادگاه‌های خانواده به امور و دعاوی خانوادگی رسیدگی می‌کنند، حضور قاضی مشاور زن در دادگاه قانوناً ضرورت ندارد.»

۹. مستفاد از آیه ۴ سوره نساء (آتوا النساء صدقاتهنّ نحلة)

۱۰. مستفاد از آیه ۲۱ سوره روم (من آیاته أن خلق لکم من أنفسکم أزواجاً لتسکنوا إليها)

کتاب‌نامه

قرآن کریم

اسدی، لیلاسادات (۱۳۸۴)، «جایگاه عسر و حرج؛ قانون و رویه»، فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، شماره ۳۴ و ۳۵.

بابازاده، زهرا؛ آذری، هاجر (۱۳۹۸)، «حمایت از زنان بزه‌دیده خشونت جنسی خانگی در نظام عدالت کیفری ایران»، مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، شماره ۲.

بابازاده، زهرا (۱۳۹۶)، «خشونت جنسی خانگی در نظام حقوقی ایران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مطالعات زنان، دانشگاه تربیت مدرس.

بهمن‌پوری، عبدالله، جعفرپور، سهیلا (۱۳۹۶)، «جایگاه فقهی و حقوقی مهریه در نظام حقوقی ایران با تأکید بر قانون حمایت خانواده ۱۳۹۱»، فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، شماره ۶۷.

پورجمال، یعقوب؛ پورپرموز، لیلا (۱۳۹۳)، «جایگاه قضاوت زنان در حقوق ایران با بررسی رویکرد قانون جدید حمایت از خانواده»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، شماره ۲۰.

توجهی، عبدالعلی (۱۳۸۹)، «لزوم جرم‌انگاری نشوز زوج»، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۴۸.

شاکری گلپایگانی، طوبی؛ وحیدی، الهام؛ محبوبی شریعت‌پناهی، نسیم‌السادات (۱۳۹۵)، «جایگاه قضاوت زنان در فقه شیعه و حقوق ایران»، پژوهش‌نامه زنان، شماره ۲.

شکری، فریده؛ مؤمن، رقیه‌سادات (۱۳۹۰)، «نقش قاعده لاضرر در حق خودداری زن از تمکین خاص»، مطالعات راهبردی زنان، سال سیزدهم، شماره ۵۱.

صفایی، سیدحسین؛ امامی، اسدالله (۱۳۸۳)، «مختصر حقوق خانواده»، چاپ هفتم، تهران: نشر میزان.

فرجیها، محمد؛ نوبهار، رحیم؛ شاهبیگی، ایمان (۱۳۹۸)، «از تحریم تا تجریم تجاوز جنسی در روابط زوجین در پرتو نظریه تنظیم‌گری پاسخگو»، پژوهش‌نامه زنان، شماره ۳.

- محقق حلی (۱۴۰۸)، «شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام»، جلد دوم، قم: اسماعیلیان.
- میرمجیدی، سپیده (۱۳۹۸)، «آزادی عمل قضایی در برساخت مصادیق رفتارهای مجرمانه: مطالعه موردی پرونده‌های تجاوز جنسی»، پژوهش‌نامه زنان، شماره ۳.
- ناظریان، حسین؛ فرجیها، محمد؛ حبیب‌زاده، محمدجعفر (۱۳۹۸)، «موانع دسترسی زنان متهم به جرایم جنسی به عدالت در پرتو نظریه مدونا-حور»، مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دوره ۴۹، شماره ۱.
- نوبهار، رحیم؛ حسینی سیده‌ام‌البین (۱۳۹۷)، «حدود روابط جنسی زن و شوهر در چارچوب قاعده معاشرت به معروف»، خانواده‌پژوهی، شماره ۵۳.
- هدایت‌نیا، فرج‌الله؛ سیدعلیزاده گنجی، سیدجواد (۱۳۹۲)، «نشوز زوج در فقه و حقوق خانواده جمهوری اسلامی»، حقوق اسلامی، شماره ۳۷.

Ali Jackson, Nicky (2007), Encyclopedia of Domestic Violence, Routledge.

Bagwell-Gray, Meredith, et al (2015), Intimate Partner Sexual Violence: A Review of Terms, Definitions and prevalence, Trauma Violence & Abuse Journal, Vol. 16.

Breiding, Matthew, et al (2015), Intimate Partner Violence Surveillance Uniform Definition and Recommended Data Elements, Version 2.0, National Center for Injury Prevention and Control Atlanta, Georgia.

Cooper, Krystal (2019), Madonna/Whore Dichotomy, The Encyclopedia of Women and Crime.

Cusack, Simone (2014), Elimination Judicial Stereotyping: Equal Access to Justice for Women in Gender-Based Violence Cases, Geneva: Final paper submitted to the Office of the High Commissioner for Human Rights.

Cusack, Simone (2013), The CEDAW as a Legal Framework for Transnational Discourses on Gender Stereotyping, Women's Human Rights, CEDAW in International, Regional, and National Law, Cambridge.

Edwards, Katie M, et al (2011), Rape myths: History, individual and institutional-level presence, and implications for change, Sex roles, 65(11-12).

Gill, Aisha; Harrison, Karen (2016), Police Responses to Intimate Partner Sexual Violence in South Asian Communities, Policing, A Journal of Policy and Practice.

Goodwin, Michele (2015), Marital Rape: The Long Arch of Sexual Violence Against Women and Girls, American Journal of International Law, Unbound.

Kilpatrick, Dean, et al (1988), Rape in Marriage and in Dating Relationships: How Bad Is It for Mental Health, Annals of the New York Academy of Sciences.

Lonsway, Kimberly; Fitzgerald, Louise (1994), Rape Myths: In Review, Psychology of Women Quarterly.

تفسیرهای قضایی از «عسر و حرج» در پرونده‌های ... (زهره نعمتی و محمد فرجیها) ۲۲۱

Nef, Susanne (2017), Discursive Problematization of Marital Rape from An Intercultural Perspective: An Empirical Analysis, Artha Journal of Social Sciences.

Pillay, Navi (2014), Equality and Justice in the Courtroom, Huffington Post, 3 March.

Ryan, Rebecca (1995), The sex right: A Legal History of the Marital Rape Exemption, Law & Social Inquiry.

Sack, Emily (2009), Is Domestic Violence a Crime: Intimate Partner Rape as Allegory, John's J. Legal Comment.

Susila, Muhammad Endriyo (2015), Islamic Perspective on Marital rape, Media Hukum.

قوانین و اسناد

قانون مدنی

قانون حمایت خانواده (۱۳۹۱)

روزنامه رسمی، سال ۷۱، شماره ۲۰۵۲۴، ویژه‌نامه شماره ۸۰۲، دوشنبه ۲ شهریور ۱۳۹۴، رأی وحدت رویه شماره ۷۴۱

Declaration on the Elimination of Violence Against Women (1993)

Handbook for Legislation on Violence against Women (2010)